

Kognitivní lingvistika

Iva Nebeská

Cílem tohoto příspěvku je podat základní informace o tom, co – zejména v českém prostředí – zpravidla rozumíme kognitivní lingvistikou. Není tedy určen čtenářům poučeným, ale především těm, kteří mají o kognitivním přístupu k jazyku zatím jen mlhavé, popř. zkrácené představy. Další informace může čtenář získat z literatury uvedené v závěru textu; literatura se omezuje na práce základní a současně dostupné. Podrobnější úvodní výklady zasazené do širšího vědního rámce a současně kognitivní analýzy provedené na českém materiálu přináší publikace I. Vaňkové a kol. Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky (2005).

1. Lingvistický kontext

Spíše než o kognitivní lingvistice (není to konstituovaná disciplína) je vhodné mluvit o kognitivním přístupu k jazyku. Aby bylo jasnější, v čem kognitivní přístup k jazyku spočívá, porovnáme ho se dvěma dalšími, dávno známými přístupy, strukturální a komunikačně pragmatickým, a ukážeme, co je pro každý z nich podstatné. Protože nechceme zabíhat do podrobností, bude to pohled schematický, a tedy značně zjednodušující.

- Z hlediska **strukturního přístupu** se jazyk chápe především jako systém elementů a vztahů mezi nimi. Zkoumání vychází od identifikace minimálních relevantních jednotek přes jejich klasifikaci na základě zvoleného rysu, vlastnosti nebo funkce k obecným závěrům o systémových vlastnostech jazyka. V rámci vztahu jazyk–mluva se dává přednost studiu jazyka. Z hlediska sémiotické triády syntax–sémantika–pragmatika je dominantní dimenze syntaktická: vztahy mezi znaky. Jazyk se v tomto pojetí odděluje od jevů mimojazykových, jinak řečeno, jazyk je chápán jako autonomní, stejně tak je autonomní vědou lingvistika.

- Zastánci **kunikačně pragmatického přístupu** systémovou povahu jazyka nijak nezpochybňují, ale zajímá je něco jiného: jazyk zkoumají jako sice nejdůležitější, ale nikoli jediný prostředek komunikace. Předměty zájmu jsou zde i neverbální prostředky, mluvčí a posluchač, procesy produkce a porozumění se zřetelem k prostředí, a zejména text. Z hlediska sémiotické triády je dominantní dimenze pragmatická: vztah znaků k uživatelům. Jazyk není chápán jako autonomní, lingvistika také ne; ta bohatě čerpá z poznatků dalších věd, má interdisciplinární charakter, resp. hranice mezi jazykovědou a interdisciplinárními obory, zejména sociolingvistikou a psycholingvistikou, je plynulá.

- **Kognitivní přístup** k jazyku nijak nezpochybňuje ani systémovou povahu jazyka ani to, že jazyk je prostředkem komunikace, ale kognitivisty na jazyku zajímá ještě jiný aspekt. Vycházejí z předpokladu, že schopnost člověka osvojit si jazyk a užívat ho je součástí jeho schopnosti kognitivních, a proto je třeba studovat jazyk a jeho užívání také v širokém kontextu kognitivních aktivit jedince. Již toto východisko zakládá multidisciplinární povahu výzkumů. K hlavním předmětům zájmu patří, jak lidská mysl pracuje s jazykem, co jazyk prozrazuje o našem myšlení a o našich kognitivních strukturách. A také to, jak se jazyk, který užíváme, podílí na tom, jak světu rozumíme, jaký obraz světa si vytváříme. Hranice mezi jazykem a jevy mimojazykovými se dále rozostřuje. Dominantní je zde dimenze sémantická: vztahy mezi znaky na straně jedné a tím, co označují, na straně druhé, více či méně spjatá s dimenzí pragmatickou (vztahem mezi znaky a jejich uživateli, jazykem a jazykovým společenstvím).

Zejména strukturalismus a kognitivismus se z nepochopení stavějí někdy do protikladu. Rozdíly mezi nimi můžeme vidět vyhrcočně, ale také jinak: jako **odlišné rozložení akcentů**. Uvedme jako příklad odlišného rozložení akcentů slovní význam, zkoumaný jak strukturalisty, tak kognitivisty. Strukturální lingvistika klade důraz na denotativní složku významu, dále analyzovatelnou, rozložitelnou na sémy; význam jazykového znaku je v tomto pojetí dán funkcí a místem znaku v jazykovém systému. Ve slovnících je vymezován taxonomicky: na základě zařazení do vyšší kategorie (genus proximum) a diferenciačního znaku (differentia specifica). Akceptovány jsou zde však i pragmatické složky významu, např. konotace. Ty jsou ve strukturální lingvistice spíše na okraji zájmu badatelů (pro sémickou analýzu jsou málo vhodné), zatímco v přístupu kognitivním se dostaly přímo do centra pozornosti. Především konotace totiž umožňují nahlédnout do „světa za slovy“, který zajímá kognitivisty; denotativní složka významu (zejména její formulace ve slovnících) se zde naopak – ve vztahu k tomu, co slovo (a pojmenovávaná věc) znamená pro mluvčí v každodenní komunikaci – považuje za nepostačující, někdy dokonce za zavádějící.

Strukturalismus sice v zásadě zkoumá jazyk jako autonomní jev, ale současně pracuje s pojmem obsah; ten je vztahován k významu a dále k formě. Obsah je zde spíše pojmem doplňujícím, okrajovým, pro nás je však podstatné, že hranice jazyka překračuje, je to jeden z pojmů, který sepětí jazykového a mimojazykového reflektuje. Právě toto překračování hranic, plynulé přechody mezi jazykem a jevy nejjazykovými (zejména slovem a pojmem) patří k základům kognitivních definic.

Jestliže se některé poznatky v dané teorii neakcentují, respektive se o nich vůbec nemluví, neznamená to, že si jich badatelé nejsou vědomi, nebo že je dokonce odmítají. Dostatečně výmluvný je následující citát: *Jazyk není pouhým vnějším průvodcem, ale vládnem veškerým hluboko v lidskou duši, zasutou pokladnicí paměti individua, rodu i bděle pamětlivé nabádající svědomí. Řeč je známkou osobnosti v dobrém i zlém. Známkou rodiště a národa. Známkou lidské vznešenosti. Tak nerozlučně je jazyk vnitřně srostlý s osobností, rodištěm, národem, lidstvím a životem samotným, že to až svádí k otázce, zda jazyk není pouhé zrcadlení toho všeho, či zda dokonce tím vším dokonce není: sám zárodečný list jejich růstu.* Není to citát z textu některého protagonisty kognitivní či kulturní lingvistiky, jak by se mohlo zdát, ale jednoho z nejvýznamnějších představitelů lingvistiky strukturní, Louise Hjelmsleva (Hjelmslev 1972: 7).

Je tedy na místě považovat strukturní, komunikačně pragmatický a kognitivní přístup k jazyku za **přístupy rovnocenné**, které se navzájem doplňují a umožňují tak zkoumat jazyk z různých aspektů.

2. Předchůdci i „předchůdci“

Kognitivismus je dnes trochu módní, ale není nějakým převratným pohledem na jazyk. Explicitně se o něm mluví zejména od počátku 80. let, v minulosti však lze snadno vysledovat četné předchůdce. V lingvistice je to jistě teorie jazykové relativy Sapira a Whorfa, na kterou ostatně někteří badatelé programově navazují. Rezonují zde i myšlenky Humboldtovy, Cassirerovy, Weisgerberovy i Schuchardtovo pojetí Wörter und Sachen.

V psychologii se právem nejen za předchůdce, ale přímo za součást dnešních kognitivních věd považuje teorie E. Roschové o prototypové kategorizaci jevů, která vznikla počátkem 70. let 20. století a postupně byla dopracována (např. Rosch 1988). Podle této teorie intuitivně třídíme jevy nikoli do kategorií navzájem oddělených, v nichž všechny prvky mají stejný statut a daný jev do kategorie buď patří, nebo nepatří, ale do kategorií navzájem prostupných na základě tzv. prototypového efektu. Prototyp je typickým představitelem kategorie (např. jablko je pro většinu z nás typickým představitelem kategorie ovoce), další jevy se od prototypu méně či více vzdalují, ty nejdálčenější mohou mít i rysy kategorie jiné. Teorie prototypů zřetelně koresponduje s lingvistickým přístupem ke klasifikaci jevů na principu centra a periferie, který také akceptuje prostupnost hranic mezi třídami. Třídění jazykových jevů na principu centra a periferie se vedle třídění do klasických kategorií, v nichž všechny prvky mají stejný statut, uplatňuje již od 60. let 20. století. Za centrální jsou považovány jevy frekventované, jevy, které mají nejvíce rysů dané třídy, zatímco na okraji jsou jevy řídké, netypické,

popř. takové, které mají i rysy třídy jiné; tak např. neurčité tvary jsou v současné češtině na periferii slovesných tvarů, protože disponují jen některými gramatickými významy, vokativ je na periferii systému pádů. Základní obraz jazykového systému tvoří jevy centrální, periferní jsou ty jevy, které tento obraz různými způsoby komplikují.

Za předchůdce kognitivního přístupu k jazyku u nás musíme považovat také Pavla Eisnera, který na základě utvářenosti slov a porovnávání s jejich ekvivalenty v dalších jazycích dokázal vystihnout, co vybraná slova znamenají pro mluvčí v každodenním životě, co evokují, jak je čeští mluvčí prožívají (např. Eisner 1948/1996). Pro souvztažnost jazykového a nejazykového měl mimořádný cit i V. Mathesius. Např. ve studii *Řeč a sloh explicitně mluví o evokační síle slova: „... ze skutečnosti, s nimiž bylo pojmenování konkrétně spojeno, a ze situací, v nichž ho bylo užito, zbývá v jeho významu zřejmá stopa, na níž pak závisí jeho evokační síla“* (Mathesius 1942/1966: 18). Přístup k jazyku, který dnes nazýváme kognitivní, lze vysledovat také v některých pracích diachronních (viz zde 4.) a slovotvorných, zejména v těch, které se zabývají sémantickým tvořením slov (např. Hladká 2000).

Vztahy mezi slovními významy, konotace a evokační síla slov vždy byly a trvale jsou předmětem zájmu slovesných umělců. Připomeňme za všechny Karla Čapka; ten se nad tím, co je „za slovy“, často zamýšlel. Dokladem toho jsou dva citáty z jeho textu Agathon čili o moudrosti: *„Řeknete-li o někom, že je chytrý sedlák, myslíte tím patrně, že umí dobře prodát na trhu; pravíte-li, že je to rozumný sedlák, chcete tím asi říci, že umí vůbec dobře hospodařit; ale nazvete-li ho moudrým sedlákem, tu to snad znamená, že dobře žije, že mnoho ví a dovede ti poradit vážně a s účastí.“* [...] „... chytrost je dar nebo talent; rozum je přednost čili síla, ale moudrost je ctnost.“ (K. Čapek: *Knihy apokryfů*. Praha, Československý spisovatel, 1983: 43–48.)

3. Rámcové vymezení

Kognitivní východisko je společné pro mnoho velmi různorodých výzkumů; často se mluví o kognitivních vědách nebo kognitivní vědě. Vedle lingvistiky se sem řadí především kognitivní psychologie a psycholingvistika, neurovědy a teorie umělé inteligence; hranice mezi jednotlivými obory jsou plynulé. Kognitivní vědy zkoumají procesy, které probíhají v lidské mysli, ke klíčovým otázkám patří, co jazyk vypovídá o lidské mysli a myšlení. Právě jazyk totiž umožňuje poznávat některé procesy (a struktury), které jsou přímému pozorování nepřístupné.

Opravdu velmi zhruba můžeme v kognitivních vědách vyčlenit dva hlavní směry:

• Do první skupiny bychom zařadili výzkumy, v nichž mají hlavní slovo badatelé z jiných oborů, než je lingvistika; na zkoumání mozku i myslí se podílejí především neurovědy. Podstatné je zde modelování procesů, ke kterým v myslí dochází, simulování neuronových sítí v rámci teorie umělé inteligence. Některé koncepce usilují i o algoritmické uchopení kognitivních procesů. Někdy se v této souvislosti mluví o konstrukčním přístupu k lidské myslí (I. M. Havel 1999); existuje řada modelů lidské myslí, ucelený a jednotný výklad současná teorie však dosud nepodává. V rámci tohoto směru se uplatňuje i tzv. „počítačová metafora“, analogie mysl–počítač: o procesech probíhajících v lidské myslí se někdy přemýšlí a mluví v počítačovém pojmosloví (např. Thagard 2001); jiní badatelé však tuto analogii odmítají. Ke klíčovým otázkám patří, jak biologické a chemické procesy v mozku (procesy objektivně popsatelné) vedou k myšlení, prožitkům, emocím, tj. procesům, které takto zaznamenat nelze.

• Druhý směr je primárně lingvistický, vnitřně však velmi heterogenní. Zkoumá se, co jazyk vypovídá o strukturách a procesech, které jsou přímému pozorování nepřístupné: jak je strukturováno naše poznání, jak naše mysl funguje. Velmi schematicky řečeno, akcentuje se, co je pro mluvčí různých jazyků společné, **univerzální**, co je dáno biologickou podstatou člověka. Za všechny jmenujme alespoň klasiky americké kognitivní lingvistiky Lakoffa a Johnsona (1980, česky 2002), k tomu viz též Vaňková a kol. (2005). Ale zkoumá se i to, jak se jazyk, kterým mluvíme, a kulturní společenství, ve kterém vyrůstáme a žijeme, podílejí na tom, jak světu rozumíme, jak jazyk modifikuje naše myšlení. Akcent je na tom, co je **specifické**: v čem je specifická konceptualizace světa mluvčích různých jazyků, v čem je specifický jejich jazykový obraz světa. Tento směr je velmi rozvinut (a dlouhodobě rozvíjen) jazykovědci polskými, dále v Rusku a v posledních letech i u nás. Jazyk zde není pouze prostředkem k poznávání myslí, je i prostředkem k poznávání člověka a jeho kultury a v neposlední řadě jsou výsledky kognitivních bádání velmi inspirativní i pro lingvistiku. Zejména polští lingvisté mluví nejen o lingvistice kognitivní, ale také kulturní, která plynule přechází v etnolingvistiku.

4. Témata

Sotva by bylo možné třeba ve stručnosti uvést témata, kterým se kognitivisté věnují. I zde se omezíme jen na **ilustrativní příklady**.

Centrálním pojmem kognitivní lingvistiky je význam: v jazyce všechno slouží přenášení významů. V tomto smyslu se také někdy užívá termínu kognitivní sémantika. Velké množství různorodých empirických výzkumů se zabývá široce chápanou slovní zásobou, vznikly však i zásadní práce o kognitivním přístupu ke gramatice (nejznámější je Langacker 1987, 1991; srov dále Janda 1986, 1993, 2000/2004). K jednotlivým složkám slovních významů se přistupuje poněkud jinak než v lexikologii, kde se význam vymezuje především na základě zařazení do vyšší kategorie a diferenčního znaku; aby nedošlo k nedorozumění, to je také důležité, ale mnohdy to nestačí. V kognitivní sémantice se důraz klade především na to, co všechno slovo znamená pro mluvčí v každodenní komunikaci, co mu umožňuje rozumět obrazným vyjádřením, tedy na pragmatické složky významu, především na konotace. Právě jejich prostřednictvím lze do kognitivních struktur mnohem lépe nahlédnout.

Některé příklady zřetelně ukazují, že lexikologické vymezení slovních významů je nejen nepostačující, ale přímo zkreslující. Právě na nich se kognitivní přístup ke slovní zásobě dobře demonstruje. Ke známým příkladům patří slovo *vráska*; v SSČ je vymezeno jako „rýha v kůži vzniklá jejím scvrknutím“, přitom vrásky konotují jednak starosti, jednak stárnutí. Kdybychom to nevěděli, nerozuměli bychom významu takových výpovědí jako *za ten rok jí přibýlo mnoho vrásek; sedí před zrcadlem a počítá vrásky*. Význam slova *noc* se také neomezuje jen na „dobu od setmění do rozednění“, *noc* konotuje (stručně řečeno) i opak dne, tmu (jako opak světla), klid, spánek, ale také tajemno a nebezpečí. Protože bohatě a různorodě konotace slova *noc* máme zažité, rozumíme spojením *vábivá noc, mámivá noc*, verši známé písně *tahle noc nebude krátká* i přirovnání *ošklivý jako noc*. A kdybychom neměli ve své myslí uloženo, že jednou z konotací *vody* je také malá hodnota, nerozuměli bychom frazémům *krev není voda, ani vody mu nepodal*. A tak bychom mohli pokračovat. Zkoumání vztahů mezi slovy a věcmi, jazykovými výrazy a pojmy v širokých kontextech vede k tomu, že se (nezáměrně nebo programově) stírá hranice mezi jazykovým a nejazykovým (kognitivní definicí slova a vymezením pojmu). Oprávněnost takového pojetí dotvrzují v posledních letech i neurovědy: podle nedávných výzkumů máme ve svých myslích uloženy informace nejazykové spolu s jazykovými v týchž vzorcích nervové činnosti.

Klasické jsou už dnes práce Lakoffa a Johnsona, které kdysi vyšly od tématu relativně úzkého, od metafor, které užíváme v každodenní komunikaci. A výsledky byly překvapivé. Ukázalo se, že metafora není jevem primárně jazykovým, ale konceptuálním, v metaforách nejen mluvíme, ale především myslíme, jazyková metafora je až druhotná, je výrazem metafory konceptuální. Metaforičnost je nikoli okrajovým, ale podstatným rysem pojmové soustavy (zejm. Lakoff – Johnson 1980/2002;

Johnson 1987; Lakoff 1987); jejich teorie se nazývá **teorií konceptuální metafory**.

Právě prostřednictvím metafor se dovídáme mnohé o tom, jak pracuje lidská mysl. Metafora je primárně přenášením struktury poznání z jedné oblasti poznání do oblasti jiné (v terminologii Lakoffa a Johnsona z oblasti zdrojové do cílové). Kognitivní analýzy slovních spojení, frazémů i uzávných metafor ukázaly, že v našem myšlení hraje daleko významnější roli, než se předpokládalo, **zkušenost lidského těla**, zkušenost zprostředkovaná smysly, zkušenost s pohybem v prostoru apod.; jinak řečeno, naše myšlení je tělesné. To byl další ze zásadních poznatků; k podobnému poznatku, ale ze zcela jiných východisek, došla i fenomenologická filosofie, zejména Jan Patočka (srov. o tom Vaňková 1999b).

Důležitost lidské tělesnosti velmi dobře ukazují např. frazémy, protože v nich (podobně jako v textech folklorních) je starší stav jazyka jakoby konzervován. I v mnoha českých frazémech se pro vyjádření jevů nefyzických uplatňuje název některé části lidského těla, např. *má ostré lokty, má máslo na hlavě, jeho návrh nemá hlavu ani patu, přišel tomu na kloub, má dlouhé prsty, drží se tam zuby nehty, je v dobrých rukách, jsou spolu jedna ruka, kryl mu záda, má to pod palcem, zbyly jí jen oči pro pláč...*

Mnoho pojmenování jevů nefyzických (mentálních nebo společenských) má motivační zdroje v některém z lidských smyslů:

- zrak: *vidí mu až do žaludku, prohlédl, zaslepený, je to zřejmé, zřetelné, očividné, má přehled, hledisko, názor, vyjasnit si stanoviska, vysvětlit...*
- sluch: *souhlas, soulad, nálada, být rozladěný, zdůraznit...*
- čich: *nejde mu to pod nos, práce mu nevoní, přičichla k módním trendům, věří úspěch, čmúchal...*
- chuť: *přišel tomu na chuť, pracuje s chutí, chuť slávy, sladký spánek, kyselé obličej, zatrpknout, zahořknout, spolknout hořkou pilulku...*
- hmat: *pocítit to na vlastní kůži, podotknout něco, dotýčný, dosah události, obsah, rozsah učiva, přehmat, pochopit něco, změkčilý, přitvrdit, vládnout tvrdou rukou...*

Empirická zkoumání prováděná na českém materiálu již ukázala některé pravidelnosti mezi zdrojovými oblastmi smyslů a oblastmi cílovými: zrak prostupuje naše myšlení o poznání (*na vlastní oči jsem to viděla, vysvětlit,*

zatemnit), podílí se na vyjadřování emocí (*může na ní oči nechat*) a jevů mravních (*může se každému podívat do očí*); sluch se promítá do vyjadřování vztahů mezi lidmi (*souznění*), do hodnocení (*křiklavé barvy*), čich do intuice (*má na to čich, má dobrý nos*), cílovou oblastí chuti bývají duševní stavy (*hořké vzpomínky*), hmatu mezilidské vztahy a vlastnosti člověka, které se převážně v mezilidských vztazích projevují (*bolestivě se někoho dotknout, sáhnout mu do svědomí, padnout mu do rukou, hrubián, měkkota, dotěrný*).

Takové pravidelnosti nenacházíme zdaleka jen u výrazů smyslových, asi nejnápadnější (jak ukázali už Lakoff a Johnson) jsou ve vztahu vertikality a kvality. Zkušenost vzpřímeného lidského těla vede k tomu, že o kvalitě přemýšlíme jako o místě na svislé ose nebo pohybu po svislé ose: co je výše, je „lepší“. Zřetelně se to projevuje právě v jazyce, i v češtině o tom máme bezpočet příkladů: *horních deset tisíc, střední vrstvy, spodina, schůzka na nejvyšší úrovni, má o něm vysoké mínění, nosí nos nahoru, je na vrcholu sil, vyvyšuje se, šploun, ponižuje ho, schází, je na dně, poklesek, úpadek, padla vláda...* Je jisté zřejmé, že tyto pravidelnosti se neomezují zdaleka jen na češtinu, právě vztah vertikality a kvality patří k tomu „univerzálnímu“.

Příkladem poněkud odlišného přístupu, který však také vychází z teorie konceptuální metafory, jsou analýzy celých souborů jazykových vyjádření, která v jednotlivých jazycích pojmenovávají **emoce** a jejich projevy; emoce je oblastí cílovou a zjišťují se oblastí zdrojové. Pojem každé emoce (nejznámější a nejprozkoumanější je hněv) tvoří až souhrn těchto vyjádření.

Významné místo mezi kognitivními výzkumy má teoreticky nosný koncept **jazykový obraz světa** polských badatelů z lublinské univerzity, který je dnes základem mnoha dílčích i velmi rozsáhlých výzkumů. Mapování fragmentů obrazu světa mluvčích různých jazyků už přineslo četné výsledky; ukazuje se, jak nejen mluvíme, ale také myslíme např. o některých částech těla, o zvířatech, ale také o vodě, ohni, teplotě, rozměrech atd. (nejbohatší výsledky nabízí i dnes lingvistika polská). Dalším důležitým poznatkem jsou četné (navzájem propojené) doklady o **antropocentrismu v jazyce**; je to jeden z bodů, kde se stýká jazykový obraz světa s teorií konceptuální metafory.

Postupné prozkoumávání jazykového obrazu světa ústí někdy do **srovnávacích výzkumů**. Nejznámějším příkladem jsou pojmenování barev: je dávno známo, že spektrum barev je v různých jazycích strukturováno nesterjně (např. české *modré* barvě odpovídají v ruštině barvy dvě – *sinij* a *goluboj*). V rámci novějších badání o jazykovém obrazu světa je mnoho empirických výzkumů věnováno konotacím a kulturní symbolice pojmenování barev v jednotlivých jazycích, např. prototypem bílé barvy

je v češtině sníh, ve vietnamštině bavlna, prototypem zelené je rostlinnost, odtud se odvíjejí konotace jara, svěžesti, mládí (a také nezralosti) a naděje (Tokarski 1995; Vaňková 1999a; Grzegorzcykowa – Waszakowa (eds.) 2000 aj.). Porovnávají se i ekvivalenty jiných pojmenování v různých jazycích: v mezinárodním projektu, kterého se účastnily i české lingvistky, se porovnávala kromě barev i pojmenování rozměrů a vybraných mentálních procesů; hlavní výsledky jsou publikovány ve sbornících Grzegorzcykowa – Waszakowa (eds.) 2000, 2003. Ale jsou i jiné výzkumy, jak ukazuje A. Wierzbicka, např. pro české slovo *duše*, etymologicky spjaté s dýcháním a vzduchem, najdeme odpovídající ekvivalent v některých slovanských jazycích, nikoli však v třeba angličtině, české slovo *šťastný* znamená něco poněkud jiného než anglické *happy*, čeština (a další slovanské jazyky) má pro význam „odstraňování nečistoty“ dvě slovesa, *mýt* a *prát*, zatímco např. angličtina a němčina jen jedno. Atd.

Důležitou a stále důležitější součástí kognitivních výzkumů je etymologie a **diachronní přístup** k jazyku vůbec. Studium významových změn přispívá nejen k poznatkům o motivačních poukazech slov, ale vypovídá také o tom, jak se v pojmenováních uchovává paměť jazykového společenství (u nás bez explicitního vztahu ke kognitivní lingvistice např. Havlová 1992; Karlíková 1998; Němec a kol. 1980; Němec – Horálek a kol. 1986; Horálek 2002). Etymologické slovníky, slovníky starší češtiny, dialektologické slovníky, zeměpisná jména, to všechno je cenný materiál, který umožňuje podrobně rekonstruovat fragmenty českého jazykového obrazu světa; právě zde se totiž ukazují (a prokazují) souvislosti, které jsou v současné češtině už zastřené. Např. adjektivum *blízky* má zpravidla pozitivní konotace, zatímco odvozené sloveso *ubližít* negativní; etymologie nás poučí, že ve slovese *ubližít* se zachoval původní významový rys „tlačit“, „bít“, v současné češtině už neznatelný. Některá slova knižní a zastaralá se kognitivními výzkumy znovu zpřítomňují, např. zabýváme-li se zdrojovou oblastí zraku, uvědomujeme si souvislost běžně užívaných slov *zřejmý*, *zřetelný*, *patrný* s archaickými slovesy *zřít* a *patřit*.

5. Metody

Jevy, které v jazyce (a jeho užívání) kognitivní lingvistika studuje, jsou vágní, obtížně uchopitelné, hranice mezi nimi jsou plynulé; tomu je třeba přizpůsobit i metody zkoumání. Velká různorodost vztahů mezi slovem a tím, co pojmenovává, vede k tomu, že různé musí být i metody: metoda, která se osvědčila u jednoho fragmentu jazykového obrazu světa, např. při zkoumání barev, je nevhodná pro zkoumání mentálních predikátů nebo výrazů smyslových. Od badatele to vyžaduje trvale tvořivý přístup. V některých případech lze uplatnit i modifikovanou metodu komponentní

analýzy, např. v kognitivních analýzách některých mentálních predikátů, doplněnou postupy interpretativními.

Základním prvkem výzkumu jazykového obrazu světa je **kognitivní definice**. Její zásady vypracoval již v roce 1988 J. Bartmiński. Je to vlastně definice pojmu, která zaznamenává, jak je daný pojem v jazyce fixován, a to nikoli v jazyce vědy, ale v každodenním užívání. V jejím centru je prototyp. Kognitivní definice jsou obsáhlé, zahrnují všechny rysy, které jsou v jazyce uloženy ve vzájemných vztazích (zejména konotace). Jsou uspořádány kategoriálně (fasetově), pro různé typy hesel (a různé jazyky) jsou skladba a uspořádání faset různé (Bartmiński 1988). Uvedená metoda je uplatňována i ve velkorysém (a dlouhodobém) projektu slovníku stereotypů a lidových symbolů (Bartmiński (ed.) 1997, 1999).

Je třeba zdůraznit, že v kognitivně zaměřených výzkumech se vedle analýz hojně uplatňují metody interpretační. Nejen **analýzy**, ale především **interpretace** zde vedou k nacházení nových souvislostí.

6. Závěrem

Nahlédnutí do kognitivní lingvistiky otevírá nové obzory. Někdo opravdu jen nahlédne a dveře zase zavře, protože ten „jeho“ přístup k jazyku je jinde. Jiný vstoupí a zpočátku se nestačí divit, kde se to octl a kam (všude) se může dále dostat. Kognitivní výzkumy přinášejí totiž četná překvapení. Vybrané fragmenty obrazu světa českých mluvčích, které máme většinou „zažité“, se jakoby vynořují z našeho nevědomí. Máme tedy potřebu tomuto vynořování nějak napomáhat: odhalováním obrazných vyjádření i tam, kde jsme si je dříve vůbec neuvědomovali, ale také jinak. A tak i lingvisté, které až do té doby zajímal jen současný jazyk, mají najednou potřebu číst si v etymologických slovnících a vyhledávat práce o vývoji slovní zásoby, protože často právě tam se mohou poučit, jaká jsou motivační východiska vybraných slov i odkud se berou některé konotace. Také slovtvorba se stává jaksi „zajímavější“: z kognitivního hlediska je utváření slova velmi podstatným zdrojem informací.

Kognitivní přístup k jazyku jistě nevystřídá přístupy dosavadní, je však velmi obohacující. Pro lingvisty i lingvistiku.

Literatura

- BARTMIŃSKI, J.: Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji. In: J. Bartmiński (ed.), *Konotacja: praca zbiorowa*, Lublin 1988a, s. 169–183.
— (ed.): *Konotacja*. Lublin 1988b.
— (ed.): *Językowy obraz świata*. Lublin 1991; 2004.
—: *Słownik stereotypów i symboli ludowych. Tom I – Kosmos*. Lublin 1997; 1999.
BEDNAŘÍKOVÁ, L.: Obraz hněvu v českém jazyce. *Jazykové aktuality*, 40, 2003, s. 20–33.

- DIRVEN, R. – VERSPOOR, M.: *Cognitive exploration of language and linguistics*. Amsterdam, Philadelphia 1998.
- EISNER, P.: *Čeština poklepem a poslechem*. Praha 1948/1996.
- GRZEGORCZYKOWA, R.: O zkoumání rozdílů v jazykových obrazech světa: obraz psychiky člověka v prostorových metaforách. In: I. Vaňková (ed.), *Obraz světa v jazyce*, Praha 2001, s. 5–18.
- : Vnímání čichem a jeho označování v polském jazyce. In: L. Saicová Římalová a kol. (eds.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, Praha 2004.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – PAJDZIŃSKA, A. (eds.): *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin 1996.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – WASZAKOWA, K. (eds.): *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część I*. Warszawa 2000.
- : *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część II*. Warszawa 2003.
- HAVEL, I. M.: *Přirozené a umělé myšlení jako filosofický problém*. <http://www.cts.cuni.cz/reports/1999/CTS-99-11.htm>
- HAVLOVÁ, E.: České slovo *ocas* a jeho sémantický vývoj. *NŘ* 75, 1992, s. 31–41.
- HJELMSLEV, L.: *O základech teorie jazyka*. Praha 1972.
- HLADKÁ, Z.: Ten je vzdělaný jak sviňa (K jednomu moravskému přirovnání). *Čeština doma a ve světě*, 3, 1995, s. 240–241.
- : *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. K sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích*. Brno 2000.
- HORÁLEK, J.: *...nejde jen o slova*. Chomutov 2002.
- CHRZ, V.: Psychologie metafor II. Metafora z hlediska kognitivní psychologie. *Československá psychologie*, 40, 1996b, s. 217–227.
- : Kognitivní efekt konceptuální metafor. *Bulletin Psychologického ústavu AV ČR* 2, 1996c, s. 5–41.
- : *Metafor v politice*. Praha 1999.
- JANDA, L. A.: *A semantic analysis of the Russian verbal prefixes za-, pere-, do-, and ot-*. München 1986.
- : *A geography of case semantics. The Czech dative and the Russian instrumental*. Berlin–New York 1993.
- : Cognitive linguistics. SLING2K Workshop – Position Paper. North Caroline 2000 (česky Kognitivní lingvistika. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, Praha 2004).
- JOHNSON, M.: *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago–London 1987.
- KARLÍKOVÁ, H.: Typy a původ sémantických změn výrazů pro pojmenování citových stavů a jejich projevů ve slovanských jazycích. In: *Česká slavistika 1998. České přednášky pro XII. mezinárodní sjezd slavistů*, Krakov 1998, s. 49–56.
- KÓVECSSES, Z.: *Metaphors of anger, pride and love. A lexical approach to the structure of concepts*. Amsterdam, Philadelphia 1986.

- : Metaphore and the folk understanding of anger. In: J. A. Russel et al. (eds.), *Everyday conceptions of emotion*, Dordrecht, 1995, s. 49–71.
- KRATOCHVÍL, Z.: Jako zřítelnice oka. *Souvislosti* 12, 2001, č. 2, s. 9–12.
- KUSTOVA, G.: Nektoryje problemy opisanija mental'nych predikatov. In: R. Grzegorzycykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej I*, Warszawa 2000, s. 249–263.
- LAKOFF, G.: *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago 1987. (Český překlad: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha 2006.)
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M.: *Methaphors we live by*. Chicago 1980. (Český překlad: *Metafor, kterými žijeme*. Brno 2002.)
- : *Philosophy in the flesh*. Chicago–London 1999.
- LANGACKER, R. W.: *Foundations of cognitive grammar*. Vol. I: *Theoretical prerequisites*. Stanford, CA 1987.
- : *Foundations of cognitive grammar*. Vol. II: *Descriptive application*. Stanford, CA 1991.
- LINDE-USIEKNIEWICZ, J.: *Określenia wymiarów w języku polskim*. Warszawa 2000.
- : Co je zvláštního na polském způsobu pojmenování rozměrů? In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, Praha 2004, s. 89–103.
- MAĆKIEWICZ, J.: *Słowo o słowie. Potoczna wiedza o języku*. Gdańsk 1999.
- MATHESIUS, V.: *Řeč a sloh*. Praha 1942/1966.
- MIKOLAJCZUK, A.: *Gniew we współczesnym języku polskim*. Warszawa 1999.
- MYSLIVEČKOVÁ, R. – HUDÁKOVÁ, A. – VYSUČEK, P.: Barvy v českém znakovém jazyce. In: I. Vaňková (ed.), *Obraz světa v jazyce*, Praha 2001, s. 63–77.
- NEBESKÁ, I.: Univerzália a specifika v kognitivní sémantice. In: Z. Hladká – P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzália a specifika*, Brno 1999a, s. 77–83.
- : O předpokladech a očekáváníích. *Slovo a slovesnost*, 60, 1999b, s. 92–101.
- : Vyražanie hipotetyčnosti v jazyku českim. In: R. Grzegorzycykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część I*, Warszawa 2000, s. 289–304.
- : Některé mentální predikáty. In: I. Vaňková (ed.), *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*, Praha 2001, s. 96–105.
- : Vidění v češtině. In: Z. Hladká – P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzália a specifika 4*, Praha 2002, s. 299–305.
- : O znaczeniu czeskich predikatów *jsem si jista, jsem přesvědčena*. In: R. Grzegorzycykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część II*, Warszawa 2003, s. 293–301.
- : Semantika czasowników *wědět i znát* v jazyku českim. In: R. Grzegorzycykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część II*, Warszawa 2003, s. 319–327.
- NĚMEC, I.: Odráz předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce. *Slovo a slovesnost*, 55, 1994, s. 263–267.
- NĚMEC, I., a kol.: *Slova a dějiny*. Praha 1980.

- NĚMEC, I. – HORÁLEK, J., a kol.: *Dědictví řeči*. Praha 1986.
- PAJZDIŇSKA, A.: Jak mŏwimy o uczuciach? Poprzez analize frazeologizmŏw do jazykowego obrazu ťwiata. In: J. BartmiŇski (ed.), *Językowy obraz ťwiata*, Lublin 1991, s. 83–101.
- : Wrazenia zmyslowe jako podstawa metafor jazykowych. *Etnolingwistyka*, 8, 1996, s. 113–130.
- RACHILINA, E. V.: Semantika razmĕra. *Semiotika i informatika*, 34, 1995, s. 58–81.
- : Kognitivnaja semantika; istorija, personalii, ideji, rezultaty. In: *Semantika i informatika*, Moskva 1998.
- ROSCH, E.: Principles of categorization. In: A. Collins – E. E. Smith (eds.), *Readings in cognitive science. A perspective from psychology and artificial intelligence*, San Mateo, California 1988, s. 312–321.
- ŘĪMALOVÁ, L.: *Silný a slabý v ěeťtinĕ*. In: I. VaŇkŏvÁ (ed.), *Obraz ťvĕta v jazyce. Sborník z 27. ěesko-polské konference na UK v Praze*, Praha 2001, s. 88–95.
- SAICOVÁ ŘĪMALOVÁ, L.: Co nám nevoní. *Ěeťtina doma a ve ťvĕtĕ*, 11, 2003, s. 21–26.
- SAICOVÁ ŘĪMALOVÁ, L., a kol. (eds.): *Ĉítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha 2004.
- SAPIR, E.: *Selected writings in language, culture, and personality*. (D. G. Mandelbaum, ed.), Berkeley 1985.
- SEDLÁKOVÁ, M.: *Vybranĕ kapitoly z kognitivní psychologie. Mentální reprezentace a mentální modely*. Praha 2004.
- ŠLĚDROVÁ, J.: K sĕmantice ěeských rozmĕrových adjektiv. *Slovo a slovesnost*, 61, 2000a, s. 122–136.
- : O spŏsobach okreťlania wymiarŏw człowieka w jazyku ěeskim. In: R. Grzegorzycykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porŏwnawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarŏw. Predykaty mentalne. Ĉeťĕ I*, Warszawa 2000b, s. 211–223.
- : *Mĕlký a plytký v ěeťtinĕ* (Kam zmizely plytkĕ talife?). In: I. VaŇkŏvÁ (ed.), *Obraz ťvĕta v jazyce. Sborník z 27. ěesko-polské konference na UK v Praze*, Praha 2001, s. 78–87.
- ŠTĚPÁN, P.: *Oznaĕeni barev a jejich užití v toponymii Ĉech*. FF UK Praha, Praha 2004.
- ŠVARCOVÁ, M.: Co oĕi nevidí... (Okŏ v jazyce, kulturnĕ a komunikaci). *Souvislosti* 12, 2001, ě. 2, s. 23–36.
- THAGARD, P.: *Úvod do kognitivní vĕdy. Mysl a myťlení*. (S pĕedmluvou I. M. Havla a J. Kelemena.) Praha 2001.
- TOKARSKI, R.: *Semantika barw w spŏłczesnej polszczyznie*. Lublin 1995.
- VAŇKOVÁ, I.: O jazykovĕm obrazu ťvĕta, bílé vránĕ, a ěernĕ labuti. *Ěeťtina doma a ve ťvĕtĕ*, 6, 1998, s. 101–103.
- : Kognitivnĕ-kulturnĕ inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 60, 1999a, s. 214–224.
- : Ĉlovĕk a jazykový obraz (ptirozenĕho) ťvĕta. *Slovo a slovesnost*, 60, 1999b, s. 283–292.
- : Nejsou jazyky jako jazyky. *Ěeťtina doma a ve ťvĕtĕ*, 8, 2000a, ě. 1, s. 38–39.
- : Mieniĕ sie rŏznymi kolorami. Zabarwienie skŏry jako symbolizacja cech i stanŏw psychofizycznych człowieka. In: R. Grzegorzycykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porŏwnawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarŏw. Predykaty mentalne. Ĉeťĕ I*, Warszawa 2000b, s. 105–124.
- : Obraz ťvĕta v mateřském jazyce. In: I. VaŇkŏvÁ (ed.), *Obraz ťvĕta v jazyce. Sborník z 27. ěesko-polské konference na UK v Praze 2000*, Praha 2001a, s. 19–28.
- : Vidĕt barvy. *Souvislosti* 2001b, ě. 1, s. 131–143.
- (ed.): *Obraz ťvĕta v jazyce. Sborník z 27. ěesko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha 2001c.
- : Lingvistika mysl i tĕla. *Vĕsmír*, 81, 2002, s. 627–629.
- : Domov v řeĕi. In: J. Poťický – I. VaŇkŏvÁ – D. Krámťský – L. KitzbergerovÁ, *Hledání spŏleĕně sdílenĕho ťvĕta jako východisko a pĕedpoklad výchovného působení*, Praha 2003a, s. 65–78.
- : Językowe i kulturowe odniesienia ěeskiej nazwy barwy zielonej. In: R. Grzegorzycykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porŏwnawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarŏw. Predykaty mentalne. Ĉeťĕ II*, Warszawa 2003b, s. 9–22.
- : Kolory w ěeskim jazykovĕm obrazie ťwiata: barva ŹLUTÁ. In: R. Grzegorzycykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porŏwnawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarŏw. Predykaty mentalne. Ĉeťĕ II*, Warszawa 2003c, s. 69–98.
- : Pĕkný ptáĕek. *Ěeťtina doma a ve ťvĕtĕ*, XI, 1 a 2, 2003d, s. 49–54.
- VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ ŘĪMALOVÁ, L. – ŠLĚDROVÁ, J.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha, Karolinum 2005.
- VRHEL, F.: Jazyk a obraz ťvĕta. *Ĉeský lid*, 83, ě. 3, 1996, s. 221–227.
- WASZAKOWA, K.: Jakiego koloru jest człowiek? (O podstawowych nazwach barw uťzywanych na okreťlenie koloru twarzy ludzkiej we wspŏłczesnym jazyku polskim). *Prace filologiczne*, tom XLIV. Warszawa 1999, s. 545–556.
- : Podstawowe nazwy barw i ich prototypowe odniesienia. Metodologia opisu porŏwnawczego. In: R. Grzegorzycykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porŏwnawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarŏw. Predykaty mentalne. Ĉeťĕ I*, Warszawa 2000, s. 17–72.
- : Polski jazykowy obraz ťwiata widziany przez pryzmat nazwy barwy ťoltej. In: I. VaŇkŏvÁ (ed.), *Obraz ťvĕta v jazyce. Sborník z 27. ěesko-polské konference na UK v Praze 2000*, Praha 2001, s. 37–51.
- : Bliskoť znanieniowa nazw barw ťoltej i zielonej w polskim jazykovĕm obrazie ťwiata. *Prace filologiczne*, tom XLVI. Warszawa 2002, s. 637–647.
- : Źlutá barva v polském a ěeskĕm jazykovĕm obrazu ťvĕta – hledání prototypovĕho vzoru. In: L. SaicovÁ ŘĪmalovÁ a kol. (eds.), *Ĉítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, Praha 2004, s. 75–87.
- WIERZBICKA, A.: *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa 1971.
- : Moje podwŏjne zycie: dwa jazyky, dwie kultury, dwa ťwiaty. *Teksty drugie* 3/45/1997, s. 73–93.
- : „Sadness“ and „anger“ in Russian: The non-universality of the so called „basic human emotions“. In: A. Angeliki – E. Tabakowska (eds.), *Speaking of emotions: Conceptualization and expression*, Berlin–New York 1998.

WIERZBICKA, A.: *Język – umysł – kultura*. Warszawa 1999.

—: Znaczenie nazw kolorów i uniwersalia widzenia. In: *Język – umysł – kultura*, Warszawa 1999, s. 405–449.

WHORF, B. L.: Language, thought, and reality. In: B. L. Whorf – J. B. Carroll (eds.), *Selected writings*, Cambridge, Massachusetts, 1956.

Komunikace neslyšících a jejich jazyk/y

Alena Macurová

Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta

**PŘEDNÁŠKY Z DOKTORANDSKÝCH
DNŮ**

Editor: prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.

Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

PŘEDNÁŠKY Z DOKTORANDSKÝCH DNŮ

ISBN 80-7308-162-8

© Charles University in Prague, Faculty of Arts

Vydala Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta,
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, CZ,
v roce 2006 nákladem 300 výtisků
Tisk ReproStředisko MFF UK, Sokolovská 83, 180 00 Praha 8
Objednávky přijímá edice@ff.cuni.cz

I.

2006